

‘Tot gerief van dezès stads ingezetenen’

De Amsterdamse Plantage, een publiek project*

Esther Gramsbergen

De Amsterdamse Plantage, in 1682 aangelegd in de noordoosthoek van de stad, kan worden beschouwd als een volkstuienencomplex avant la lettre.¹ Dan wordt echter voorbijgegaan aan het feit dat de botanische tuin, die deel uitmaakte van het project, een belangrijke publieke functie had.² Ook de ongebruikelijke ligging van het tuinencomplex binnen de stadsmuren en het zorgvuldige, gedetailleerde ontwerp van de hand van stadsingenieur Jacob Bosch geven aanleiding om het project in een ander daglicht te zien. Naast de verhuurbare tuinen en houtwallen omvatte het ontwerp publieke functies en mooi beplante lanen. Wanneer we, in plaats van de nadruk te leggen op de tuinen voor privaat gebruik, de blik richten op de publieke elementen in het Plantage-ontwerp, blijkt hoe bijzonder het project in zijn tijd was. Weinig historici hebben het verband gezien tussen de herhuisvesting van de Hortus Medicus in de Plantage en de verandering die deze kennisinstelling hierbij onderging. Van een onderwijstuin voor leerling-apothekers gevestigd in een van de binnenhoven van het Binnengasthuis veranderde de Hortus Medicus in een Hortus Botanicus, open voor een breed publiek, gelegen aan een van de belangrijkste wegen in de stad.³ Deze verandering is veelzeggend. Het stadsbestuur investeerde niet alleen in een kennisinstelling ten behoeve van de volksgezondheid, maar ook in een culturele instelling ter lering en vermaak. Deze combinatie vormde de basis van een nieuwe vorm van stedelijke representatie.

De interpretatie van de Plantage als een volkstuienencomplex heeft ertoe geleid dat de nadruk kwam te liggen op financieel gewin als het belangrijkste motief achter het project.⁴ De verhuurbare tuinen en houtwallen brachten immers geld in het laatje van het stadsbestuur. Toch laat de argumentatie van het stadsbestuur bij de goedkeuring van het Plantageplan in januari 1682 geen twijfel over de bredere ‘agenda’ van de bestuurders: ‘voorgescreven Erven bequamelijk in tuijnen ter huur ende behoorlijke houtwallen tot

*
Dit artikel is een uitwerking van een bijdrage, gepresenteerd op de EAHN-conferentie van 17-19 juni 2010 in Guimarães, Portugal, onder de titel ‘An Urban Leisure Ground for Amsterdam. Profit through Cultivation or Vector of Culture?’

I
‘In Amsterdam zou binnen de wallen een complex “volkstuienen” ontstaan, lang voor dit begrip in de moderne wereldsteden gemeengoed was geworden’; Richter Roegholt, ‘Driehonderd jaar Plantage’, in: idem e.a., *Wonen en wetenschap in de Plantage. De geschiedenis van een Amsterdamse buurt in driehonderd jaar*. Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 1982, p. 11. Een soortgelijke typering komt van Allard Jolles: ‘In Amsterdam ontstaat dankzij de voortvarendheid van de vroedschap binnen de wallen een “buiten”, een complex particuliere tuinen, verhuurde luthoven zo men wil, winstgevend en op dat moment uniek in de wereld’; A. Jolles, *Stedenbouwkundig historisch onderzoek Plantage*. Dienst Ruimtelijke Ordening, afdeling Binnenstad, Amsterdam 1992, p. 11. Vgl. ook: ‘De Plantage was geen stadspark, maar had een functie die eerder vergelijkbaar was met een luxe volkstuienencomplex’; J.E. Abrahamse, ‘De ruimtelijke ontwikkeling van Amsterdam in de zeventiende eeuw

‘For the amenity of this city’s residents’

The Plantage in Amsterdam, a public project*

Esther Gramsbergen

The Plantage, which was created in the north-eastern corner of Amsterdam in 1682, may be considered an early allotment garden complex.¹ However, this overlooks the fact that the botanical garden which formed part of the project performed an important public function.² The unusual location of the complex within the city walls and the careful, detailed design by municipal engineer Jacob Bosch are additional reasons to view the project in a different light. Besides the gardens and wood storage areas (which were available for rent), the design included public functions and finely planted avenues. If, rather than focus on the private gardens, we also look at the public features of the design, we will see just how remarkable the project was for its time. Few historians have noticed the connection between the transfer of the ‘Hortus Medicus’ (medical garden) to the Plantage and the resulting transformation of this knowledge institution. What had been an educational garden for apprentice apothecaries in one of the inner courtyards of the Binnengasthuis hospital now became a ‘Hortus Botanicus’ (botanical garden), open to the general public and situated on one of the city’s main roads.³ This tells us a great deal. The city council invested not just in a knowledge institute to promote public health, but also in a cultural institution for the ‘education and delight’ of Amsterdam’s citizens. This combination laid the foundations for a new source of urban prestige.

The tendency to see the Plantage mainly as an allotment garden complex has led to an emphasis on financial gain as the main motive behind the project,⁴ since rent from the gardens and wood storage areas generated income for the city council. Yet the council’s arguments when approving the plans for the Plantage in January 1682 leave no doubt that the city fathers had a broader ‘agenda’ than this: ‘that the said plots could most suitably be employed as rented gardens or substantial wood storage areas, for the amenity of this city’s residents, and that the city would derive a large annual sum therefrom...’ and ‘that further-

*
This is an edited version of a paper entitled ‘An urban leisure ground for Amsterdam: profit through cultivation or vector of culture?’, which was presented at the European Architectural History Network (EAHN) conference in Guimarães, Portugal, on 17-19 June 2010.

I
‘An allotment garden complex would be built within the walls of Amsterdam long before the concept became commonplace in modern metropolises.’ Richter Roegholt, ‘Driehonderd jaar Plantage’, in: Richter Roegholt et al., *Wonen en wetenschap in de Plantage. De geschiedenis van een Amsterdamse buurt in driehonderd jaar*. Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 1982, p. 11. A similar description is provided by Allard Jolles: ‘Thanks to the enterprising city council, a lucrative complex of rented private pleasure gardens, the first of their kind in the world, was built within the city walls.’ A. Jolles, *Stedenbouwkundig historisch onderzoek Plantage*. Dienst Ruimtelijke Ordening afdeling Binnenstad, Amsterdam 1992, p. 11. Jaap Evert Abrahamse likewise states: ‘The Plantage was not a municipal park, but functioned more as a luxury allotment garden complex.’ J.E. Abrahamse, ‘De ruimtelijke ontwikkeling van Amsterdam in de zeventiende eeuw en de opkomst van de

gerief van dezès Stads ingezetenen zoude connen werden, en dat de Stad daarbij jaerlijcx een groote Somme zoude comen te profiteren’, en verder ‘hetzelve daerenboven zoude dienen tot merkelijke cieragie vermaek ende verbetering van de voorz. Stad, alzoo de Zelve daardoor zoude werden voorsien met meenichte van Schoone allees en vermakelijke gesichten’.⁵ Behalve de als eerste genoemde economische motieven speelden dus eveneens motieven van esthetische en technische aard een rol. Opvallend is ook het gebruik van de woorden ‘vermaek’ en ‘vermakelijk’, begrippen die verwijzen naar amusement en ontspanning en gekoppeld worden aan esthetische beleving (‘cieragie vermaek’, ‘vermakelijke gesichten’).

De dubbele agenda – geldelijk gewin en esthetische verbetering ter vermaak – kwam eveneens tot uitdrukking in de naam die het project al in 1682 kreeg: ‘Nieuwe Plantage’.⁶ Volgens *Van Dale* heeft het woord ‘plantage’ een tweeledige betekenis. Heel algemeen verwijst het naar systematische aanplant, maar of het daarbij gaat om de beplanting van een tuin- of landbouwgebied of de beplanting ter verfraaiing van een bepaald terrein of een wandelplaats, is niet zonder meer duidelijk. De dubbele betekenis van het woord ‘plantage’ is verwant met de betekenis van het begrip ‘in cultuur brengen’. In het zeventiende-eeuwse Holland staat het in cultuur brengen van woeste gronden voor zowel het productief maken van het land als het verfraaien ervan. Het zijn dezelfde ordeningsprincipes die tot schoonheid en productiviteit leiden; de rechthoekige plantenbedden, de rechte paden en windsingels van een plantage werden toegepast om zowel esthetische als praktische, technische redenen.⁷ Er is dus alle aanleiding het Plantageproject te bezien als een gelaagd project waarmee verschillende doelen werden beoogd: privaat gebruik én openbaar gebruik, geldelijk gewin én esthetische verbetering.

In mijn onderzoek naar de rol van stedelijke instellingen in het transformatieproces van Amsterdam is de Plantage het derde grote transformatiegebied in het historische centrum van Amsterdam. De transformatie van het gebied rond de Dam en die van de voormalige kloosterterreinen kwamen al in eerdere afleveringen van *OverHolland* aan bod. Aan de hand van deze gebieden zijn toen enkele belangrijke transformaties beschreven tot halverwege de zeventiende eeuw. Die betroffen de rol van de gebouwen voor handel en bestuur in het gebied rond de Dam en de gebouwen voor sociale instellingen in het gebied van de voormalige kloosters.⁸ Het gebied van de Plantage ontstond aan het eind van de zeventiende eeuw en onderging zijn belangrijkste transformatie halverwege de negentiende eeuw. De Plantage was

nauw verbonden met de ontwikkeling van culturele en educatieve instellingen, zoals de zoölogische tuin (Artis) en de Universiteit van Amsterdam. Deze instellingen kregen in de Plantage vorm in paviljoenbebouwing en publieke tuinen.⁹

In dit artikel wil ik laten zien dat het zeventiende-eeuwse ontwerp voor de Plantage, dat voor alle lagen van de bevolking iets te bieden had, als bakermat kan worden beschouwd van een stedelijke setting van ‘lering en vermaak’ die doorgaans als typisch negentiende-eeuws wordt aangemerkt. Vanaf de achttiende eeuw wordt het in veel grote Europese steden gebruikelijk culturele en educatieve instellingen in stadsparken te situeren. Paviljoen en park werden toen de vaste ingrediënten van een typologie respectievelijk iconografie van de stedelijke instellingen ‘ter lering en vermaak’.¹⁰ Het is opmerkelijk dat in Amsterdam de aanzetten hiertoe al zichtbaar zijn aan het eind van de zeventiende eeuw.

Het artikel bestaat uit vijf paragrafen. De eerste paragraaf beschrijft de voorgeschiedenis van en aanleiding tot de aanleg van de Plantage. De tweede paragraaf behandelt het Plantage-ontwerp. In de derde paragraaf staan het initiatief tot en het ontwerp van de Botanische Tuin centraal. De verhuurbare tuinen, houtwallen en promenades komen in de vierde paragraaf aan bod. Het artikel sluit af met een paragraaf over hoe de verschillende elementen van het Plantage-ontwerp de voedingsbodem vormden voor de transformatie van de Plantage in de negentiende eeuw.

Tuinen in de stad

Op de stadskaart die Gerrit de Broen in 1724 publiceerde, springt de Plantage in het oog als een uniek element in de stadsplattegrond, niet alleen vanwege de bijzondere bestemming als tuinencomplex, maar ook vanwege de afwijkende, formele structuur.¹¹ De kaart toont zeer gedetailleerd de halfronde stadsplattegrond die in de loop van de zeventiende eeuw tot stand was gekomen. De middeleeuwse stad werd tussen 1585 en 1662 in vier stappen vergroot. De laatste twee stappen, gewoonlijk de derde en vierde uitleg genoemd, vormden segmenten van een ringvormig bebouwingsplan, waarvan het meest karakteristieke deel de grachtengordel is. Met de bouw van deze ring werd begonnen aan de westzijde van de stad. Aan de oostzijde van de stad vormde de Plantage het sluitstuk ervan.

Een reconstructie van de wijze waarop de derde en vierde uitleg tot stand zijn gekomen, maakt duidelijk dat er in eerste instantie geen plannen waren voor een dergelijke groenvoorziening. De stadsuitbreidingen waren ontwikkeld om plaats te bieden aan nieuwe havens, industrieer-

en de opkomst van de stedenbouw als wetenschap’, in: B. Bakker en E.

Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam. Panorama’s, plattegronden en profielen uit de Gouden Eeuw*. Bussum (Thoth) 2007, p. 36.

2

In zijn zeer uitgebreide artikel over de geschiedenis van de Plantage wijdt Richter Roegholt weinig woorden aan de botanische tuin.

Uit de beschrijving wordt niet duidelijk dat de tuin openbaar toegankelijk was. Roegholt, ‘Driehonderd jaar Plantage’ (noot 1), pp. 14-15. Allard Jolles is van mening dat de botanische tuin juist niet openbaar was. ‘Vanaf november 1682 is de Hortus Medicus in de buurt gesitueerd. Dit is geen openbaar instituut maar in eerste instantie wetenschappelijk van karakter. De naam Hortus Medicus geeft al aan dat deze tuin bedoeld is voor medici.’ Jolles, *Stedenbouwkundig historisch onderzoek Plantage* (noot 1), p. 15. Ook Jaap Evert Abrahamse is zeer stellig: ‘Met de aanleg van de hortus medicus kreeg de Plantage een minder toegankelijk karakter; het openbare stadsbos dat was gepland werd deels ingevuld met een afgesloten tuin.’ Hoewel Abrahamse verderop vermeldt dat de hortus tegen betaling toegankelijk was, lijkt hij hier toch het begrip ‘toegankelijk’ gelijk te stellen met ‘visueel open’. J.E. Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw*. Bussum (Thoth) 2010, p. 214.

3

Deze verandering wordt door Wijnands e.a. als volgt samengevat: ‘Dit alles bij elkaar genomen laat de stichting van de Amsterdamse Hortus in 1682 zich omschrijven als het opzetten van een prestigeproject met een geleerd karakter’, in: D.O. Wijnands, E.J.A. Zevenhuizen en J. Heniger, *Een sieraad voor de stad. De Amsterdamse Hortus Bota-*

nicus 1638-1993. Amsterdam (Amsterdam University Press) 1994, p. 34.

4

‘Maar de Plantage was in de eerste plaats een onderneming die geld moest opleveren. Dat blijkt uit de verhuurcondities. De gronden werden verhuurd aan de meest biedende.’ Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam* (noot 2), p. 211.

5

Stadsarchief Amsterdam, Vroedschapsresolutie 16 januari 1682; geciteerd in Roegholt, ‘Driehonderd jaar Plantage’ (noot 1), p. 11.

6

‘Caarte waar in vertoont werd de platte grond van de Nieuwe Plantage, tussen Heere gracht en de Muider poort zoo als de zelve by den Ed. Achtbaren Raad der Stad is gearresteert, den 16 januarius A° 1682’ is de titel van de plankkaart van Jacob Bosch uit 1682 (gegraveerd door Stoopendaal), in Stadsarchief Amsterdam, inv.nr. Stadsgedeelten 112.22.

7

E. de Jong, ‘“Netherlandish Hesperides”. Garden art in the period of William and Mary 1650-1702’, in: *Journal of Garden History*, 8 (1988), nr. 2/3, pp. 15-40. Zie ook M.J. Vroom, *Lexicon van de tuin- en landschapsarchitectuur*. Wageningen (Blauwdruk) 2005, pp. 192-199.

8

H. Engel en E. Gramsbergen, ‘Het eerste beursgebouw en de vorming van het centrum van Amsterdam’, *OverHolland* 3, 2006, pp. 56-87, en E. Gramsbergen, ‘Verborgen Amsterdam: het Binnengasthuis en de transformatie van de voormalige kloosterterreinen na de Alteratie’, *OverHolland* 6, 2008, pp. 20-37.

9

De uitgebreidste studie naar de geschiedenis van de Plantage is verricht door Richter Roegholt (‘Driehonderd jaar Plantage’, noot 1). De meeste historische gegevens in dit artikel zijn daaraan ontleend.

more this would create much embellishment and delight, and improvements to the said city, which would thereby be furnished with a multitude of fine avenues and delightful prospects'.⁵ Thus, besides the aforementioned economic motives, aesthetic and technical ones also played a part. What is also striking is the use of the words 'delight' and 'delightful', terms suggestive of entertainment, relaxation and aesthetic experience ('embellishment and delight', 'delightful prospects').

This twofold agenda – financial gain and aesthetic improvement in the interests of 'delight' – was also reflected in the name that was given to the project as early as 1682: the Nieuwe ('New') Plantage.⁶ According to the authoritative Van Dale dictionary, the Dutch word *plantage* has two meanings. In a general sense it refers to systematic planting, but it is not immediately clear whether this means planting of a horticultural or agricultural area, or planting in order to embellish a specific walking area or similar place. The double meaning of the word is related to the meaning of the Dutch phrase *in cultuur brengen* ('to cultivate'). In seventeenth-century Holland, 'cultivating' waste land meant making it more productive as well as more beautiful. The organisational principles behind beauty and productivity were felt to be the same: the rectangular flower beds, straight paths and windbreaks in *plantages* were placed there on aesthetic as well as practical, technical grounds.⁷ Thus there is every reason to view the Plantage as a multi-layered project that served several purposes at once: private as well as public use, and financial gain as well as aesthetic improvement.

In my study of the role of municipal institutions in the transformation of Amsterdam, the Plantage is the third of the major transformation areas in the historical city centre. The transformation of the area round the Dam square and the transformation of former monastery and convent sites have been discussed in earlier issues of *OverHolland* (in which a number of major changes up to the mid-seventeenth century with reference to these areas are described). The changes were the role of commercial and administrative buildings in the area round the Dam and social welfare buildings on the sites of former monasteries and convents.⁸ The Plantage was created in the late seventeenth century, and underwent its most extensive transformation in the mid-nineteenth century. This was closely connected with the emergence of cultural and educational institutions such as the zoological gardens (Artis) and the University of Amsterdam. In the Plantage these institutions took shape as pavilions and public gardens.⁹

This article will show that the seventeenth-century design for the Plantage, which had something to offer every segment of the population,

paved the way for what is generally considered a typically nineteenth-century urban setting for 'education and delight'. From the eighteenth century onwards it became customary for cultural and educational institutions to be situated in city parks. Pavilions and parks now became the standard ingredients for a typology (or iconography) of urban institutions 'for education and delight'.¹⁰ The remarkable thing is that in Amsterdam the first signs of this development could be seen in the late seventeenth century.

The article is divided into five sections. The first section describes the background to, and reasons for, the creation of the Plantage. The second section discusses the design for the Plantage. The third section looks at how the Botanical Garden was initiated and designed. The fourth section deals with the rented gardens, wood storage areas and promenades. The article concludes with a section on how the various features of the design for the Plantage paved the way for the transformation of the area in the nineteenth century.

Gardens in the city

On the map of the city published by Gerrit de Broen in 1724, the Plantage stands out as a unique feature, not only because of its remarkable use as a garden complex, but also because of its unusual formal structure.¹¹ The semicircular ground plan of the city that had evolved in the course of the seventeenth century is shown in great detail on the map. The mediaeval city was expanded in four stages between 1585 and 1662. The last two stages, usually known as the Third and Fourth Expansions, formed segments of a ring-shaped building plan, the most characteristic section of which is the ring of canals. Construction of the ring began on the western side of the city, and culminated in the Plantage on the eastern side.

Reconstruction of the way in which the Third and Fourth Expansions were carried out reveals that initially there were no plans for such green space. The expansions were intended to create room for new harbours, industrial areas and housing. The construction of a modern fortification system consisting of bastions, canals and city gates was the main reason for choosing a compact, semicircular shape for the city.¹² The creation of green space was not in keeping with the notion of such a compact city. Such facilities had traditionally been sited outside the walls. Simple vegetable and pleasure gardens were located in the glacis (where buildings had often been erected illegally).¹³ Luxury pleasure gardens were found further away from the city, round the numerous country estates along the river Amstel and river Vecht, in the newly reclaimed polders or along the row of

stedenbouw als wetenschap', in: B. Bakker and E. Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam. Panorama's, plattegronden en profielen uit de Gouden Eeuw*. Bussum (Thoth) 2007, p. 36.

2

Richter Roegholt's very detailed article on the history of the Plantage says little about the botanical garden, and does not make clear whether it was open to the public (see Roegholt 1982 (note 1), pp. 14-15). Allard Jolles has stated that it was not: 'From November 1682 the Hortus Medicus was located in the neighbourhood. It was not a public institution, but primarily a scientific one. The very name Hortus Medicus indicates that the garden was intended for physicians.' See Jolles, *Stedenbouwkundig historisch onderzoek Plantage* (note 1), p. 15. Jaap Evert Abrahamse is equally categorical: 'The construction of the Hortus Medicus made the Plantage less accessible: the originally planned public woodlands were partly replaced by a lockable garden.' Although Abrahamse states further on in the same article that the Hortus was accessible to the public on payment of an entrance fee, he appears to equate the term 'accessible' with 'visually open'. J. E. Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw*. Bussum (Thoth) 2010, p. 214.

3

This change is summed up as follows by Wijnands *et al.*: 'In view of all this, the creation of the Hortus in Amsterdam in 1682 may be described as a prestige project with a learned purpose.' D. O. Wijnands, E.J.A. Zevenhuizen and J. Heniger, *Een sieraad voor de stad. De Amsterdamse Hortus Botanicus 1638-1993*. Amsterdam (Amsterdam University Press) 1994, p. 34.

4

'But the Plantage was

primarily intended to yield a profit, as the terms and conditions in the leases make clear – the plots were let to the highest bidder.' Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam* (note 2), p. 211.

5

Amsterdam Municipal Archives, council resolution (*vroedschapsresolutie*) of 16 January 1682, quoted in Roegholt, 'Driehonderd jaar Plantage' (note 1), p. 11.

6

'Map showing the ground plan of the New Plantage, between the Herengracht canal and the Muiderpoort gate, as determined by the honourable city council on 16 January 1682' is the title of Jacob Bosch's 1682 planning map (engraved by Stoopendael). Amsterdam Municipal Archives, Serial No. *Stadsgedeelten* 112.22.

7

E. de Jong, "'Netherlandish Hesperides". Garden Art in the period of William and Mary 1650-1702', in: *Journal of Garden History*, 8 (1988), No. 2/3, pp. 15-40. See also M.J. Vroom, *Lexicon van de tuin- en landschapsarchitectuur*. Wageningen (Blauwdruk) 2005, pp. 192-199.

8

H. Engel and E. Gramsbergen, 'The first Amsterdam exchange and the formation of the city centre of Amsterdam, in: *OverHolland* 3, 2006, pp. 9-18, and E. Gramsbergen, 'Hidden Amsterdam. The Binnengasthuis (municipal hospital) and the transformation of the former monastery areas after the *Alteratie*', *OverHolland* 6, 2008, pp. 20-38.

9

The most detailed study of the history of the Plantage is by Richter Roegholt ('Driehonderd jaar Plantage', note 1). Most of the historical information in this article is taken from that study.

10

A good example is the *Muséum national d'Histoire naturelle* in Paris, founded in 1793 and situated in the

reinen en woningbouw. De bouw van een moderne stadsverdediging, bestaande uit bolwerken, grachten en stadspoorten, was de belangrijkste overweging die tot de compacte halfronde stadsvorm heeft geleid.¹² De aanleg van een groengebied paste niet in het concept van zo'n compacte stad. Dit soort voorzieningen was van oudsher te vinden buiten de wallen. Eenvoudige moes- en pleziertuinen bevonden zich in het vaak illegaal bebouwde schootsveld.¹³ Luxeuzere pleziertuinen lagen verder weg van de stad, bij de talrijke buitenplaatsen die te vinden waren langs de Amstel en de Vecht, in de nieuwe polders of aan de duinrand bij Haarlem.¹⁴

Het gebied waar later de Plantage zou worden aangelegd, was in eerste instantie bedoeld als een gecombineerd woon- en industriegebied met een ruimtelijke structuur die vrijwel identiek was aan die van de grachtengordel. Dit blijkt uit een stadskaart uit 1662 van de hand van stadsarchitect Daniël Stalpaert. Deze kaart bevat informatie over zowel de bestaande toestand van de stad alsook het plan voor de vierde stadsuitleg.¹⁵ Aan de westkant van de stad was het eerste deel van de ring voltooid, vanaf de westelijke haveneilanden tot aan de Leidse Gracht. Aan de oostzijde van de stad waren de bolwerken, de Oostelijke Haveneilanden en de Nieuwe Vaart aangelegd. Tussen Leidse Gracht en de Nieuwe Vaart is op de kaart het plan voor de vierde uitleg ingetekend. Dat plan bracht oude en nieuwe stadsdelen, landschappelijke en stedelijke elementen samen in een geometrisch geheel. De ruimtelijke continuïteit tussen de verschillende stadsdelen werd bewerkstelligd door het doortrekken van bestaande grachten en straten. Behalve de tangentieel lopende grachten, die een voortzetting vormden van de grachten van de derde uitleg, waren een aantal radiaal lopende grachten gepland, die de tangentieel lopende grachten verbonden. Van west naar oost waren dit de Leidse Gracht, de Vijzelgracht, de gekanaliseerde Amstel, de Muidergracht, de Rapenburgergracht en tot slot de Nieuwe Vaart, een kanaal dat de stad scheidde van de Oostelijke Haveneilanden.

De vierde uitleg werd slechts ten dele volgens plan uitgevoerd. De realisatie van de bebouwing stagneerde toen na het rampjaar 1672 de vraag naar bouwgrond inzakte. In de periode tussen 1662 en 1672 waren de meeste kavels ten zuiden van de Amstel verkocht en bebouwd geraakt, maar naar de geplande percelen ten noorden van de Amstel was geen vraag meer. Het stadsbestuur, dat ten behoeve van de uitbreiding het gehele gebied binnen de nieuwe omwalling al had onteigend, zag zich geconfronteerd met een financiële strop én een groot braakliggend gebied. In de jaren die volgden ontwikkelde het een

nieuwe strategie voor dit gebied. Het deel tussen Amstel en Muidergracht werd een soort rommelzone, waar grote kavels ter beschikking werden gesteld aan sociale instellingen en industrieën.¹⁶ In het deel tussen de Muidergracht en de Rapenburgergracht werd de 'Nieuwe Plantage' geprojecteerd.

Het ontwerp voor de Plantage

In het stadsarchief van Amsterdam zijn twee documenten uit 1682 bewaard gebleven waarop het ontwerp van de Plantage staat afgebeeld. Het eerste document is een ingekleurde ontwerptekening van de hand van Jacob Bosch, het tweede een gravure gemaakt door Bastiaan Stoopendael naar het ontwerp van Bosch.¹⁷ Het betreft een handelseditie van het Plantageplan, vermoedelijk vervaardigd om ruchtbaarheid te geven aan de mogelijkheid om tuinen en houtwallen in het gebied te huren. Beide documenten vullen elkaar goed aan. De ontwerp-tekening laat de algemene intentie van het plan zien, de handelseditie is exacter en geeft informatie over de maatvoering van de verschillende elementen van het plan. Uit de ontwerp-tekening spreken het groene karakter en het belang van de promenades als dragers van het plan. In de handelseditie ligt de nadruk weliswaar op de verhuurbare tuinen, maar ook hier is een gedetailleerd fragment van de promenades onder aan het document weergegeven.

Landmeter en ingenieur Jacob Bosch was sinds 1672 in dienst van de stad.¹⁸ Als stadsingenieur was hij bekend met het oorspronkelijke plan van Stalpaert en dus ook met de technische en esthetische problematiek van het gebied. Zijn ontwerp voor het grondstuk tussen Muidergracht en Nieuwe Vaart voorzag in de nieuwe bestemming als recreatiegebied, maar bevatte ook elementen uit het plan van Stalpaert, zoals het wagenplein aan de stadzijde van de Muiderpoort en het tracé van een nieuwe zeedijk. De oude zeedijk, die diagonaal door het plangebied liep, was een van de belangrijkste obstakels voor een rationele verkaveling van dit deel van de stad.¹⁹

Een eerste stap in het ontwerp was een verdeling van het plangebied in twee subgebieden. Parallel aan de Nieuwe Vaart en gescheiden van de rest van het gebied door de Rapenburgergracht werd een langgerekt eiland gepland. Midden over dit eiland werd de nieuwe zeedijk geprojecteerd. Het tweede deel werd gevormd door een eiland in de vorm van een parallellogram, gelegen tussen Rapenburgergracht en Muidergracht. Dit eiland werd doormidden gedeeld door de Nieuwe Prinsengracht, gelegen in het verlengde van de Prinsengracht. De Rapenburgergracht was twee keer zo breed als de andere grachten in het

10
Een goed voorbeeld hiervan is het in 1793 opgerichte Muséum national d'Histoire naturelle in Parijs, gesitueerd in de 'Jardin des Plantes'. Het thema is eveneens herkenbaar in Central Park in New York (1857), dat vanaf het begin plaats bood aan een uitgebreid cultureel en educatief programma.

11
Zie voor de tweede uitgave van deze kaart: Stadsarchief Amsterdam, Collectie Atlas Splitgerber, inv.nr. 10001/735. Zie voor een beschrijving en herdruk van de kaart: Bakker en Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam* (noot 1), pp. 114-117.

12
De gegevens over de zeventiende-eeuwse stadsuitleg in dit artikel zijn gebaseerd op het werk van Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam* (noot 2), dat de omvangrijkste en recentste studie over dit onderwerp is. Een bespreking ervan is te vinden in dit cahier, p. 257 e.v. Eerder schreef Abrahamse een samenvattend artikel dat verscheen in Bakker en Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam* (noot 1), pp. 24-41.

13
De moes- en pleziertuinen buiten de wallen zijn goed zichtbaar op de 'Plattegrond van Amsterdam' van Dirck Cornelisz Swart uit 1623; zie Stadsarchief Amsterdam, Collectie Atlas Dreesmann, inv.nr. 10094/21. Zie voor een beschrijving en herdruk van de kaart: Bakker en Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam* (noot 1), pp. 199-201.

14
Zie in dit cahier het artikel van Freek Schmidt, pp. 172-196, en verder M. Glau-demans, *Amsterdams Arcadia. De ontdekking van het achterland*. Nijmegen (SUN) 2000.

15
Plattegrond van Amsterdam met de nieuwe uitleg, 1662, Daniël Stalpaert

(tekenaar, uitgever), Julius Milheuser (plaatsnijder), in Stadsarchief Amsterdam, inv.nr. 10001/585 t/m 591. Zie voor een beschrijving en herdruk van deze kaart: Bakker en Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam* (noot 1), pp. 110-113.

16
Elders in dit cahier beschrijft Roberto Cavallo de ontwikkelingen in dit deel van de stad, pp. 218-255.

17
Stadsarchief Amsterdam, Collectie Atlas Kok, inv.nr. 10095/102 (ingekleurde ontwerp-tekening), en inv. nr. Stadsgeedelten 112.22 (gravure Stoopendael). Zie ook noot 6.

18
G. van Essen, 'Daniël Stalpaert (1615-1676), stadsarchitect van Amsterdam en de Amsterdamse stadsfabriek in de periode 1647 tot 1676', in: *Bulletin KNOB*, 99 (2000), nr. 4, pp. 101-121.

19
Jacob Bosch tekende een kaart van de vierde uitleg in de toestand waarin die zich bevond in het jaar 1681. De bebouwde gedeelten zijn bijzonder nauwkeurig weergegeven, van de onbebouwde en vermoedelijk nog niet verkavelde gedeelten zijn slechts de rooijlijnen aangegeven volgens het bestaande ontwerp. Opvallend is dat het tracé van de oude zeedijk, die volgens de plannen van 1662 zou moeten verdwijnen, nog staat ingetekend. Zie Stadsarchief Amsterdam, Collectie Atlas Kok, inv.nr. 10094/103; 10094/104; voor een beschrijving en herdruk ervan: Bakker en Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam* (noot 1). Het is niet zo verwonderlijk dat Jacob Bosch als landmeter en ingenieur verantwoordelijk was voor het ontwerp van de Plantage. Er was in die tijd nog geen sprake van tuinarchitectuur als aparte discipline. De aanleg van tuinen stond meestal onder leiding van landmeters; hun wiskundige kennis en ervaring als landmeters

002
Plattegrond van Amsterdam door Joan Blaeu uit 1649. Op de kaart zijn duidelijk de moes- en pleziertuinen te zien buiten de stadswallen (Stadsarchief Amsterdam).

002
City map of Amsterdam by Joan Blaeu, 1649. Clearly visible are the vegetable and pleasure gardens just outside the city (Amsterdam City Archive).

AMSTELODAMI VETERIS ET NOVISSIMÆ VRBIS ACCVRATISSIMA DELINEATIO.

AENWYSINGHE

Van de Nieuwe Watergraaf van de Westerside.

- 1. De Westerside.
- 2. De Nieuwe Watergraaf.
- 3. De Westerside.
- 4. De Nieuwe Watergraaf.
- 5. De Westerside.
- 6. De Nieuwe Watergraaf.
- 7. De Westerside.
- 8. De Nieuwe Watergraaf.
- 9. De Westerside.
- 10. De Nieuwe Watergraaf.
- 11. De Westerside.
- 12. De Nieuwe Watergraaf.
- 13. De Westerside.
- 14. De Nieuwe Watergraaf.
- 15. De Westerside.
- 16. De Nieuwe Watergraaf.
- 17. De Westerside.
- 18. De Nieuwe Watergraaf.
- 19. De Westerside.
- 20. De Nieuwe Watergraaf.
- 21. De Westerside.
- 22. De Nieuwe Watergraaf.
- 23. De Westerside.
- 24. De Nieuwe Watergraaf.
- 25. De Westerside.
- 26. De Nieuwe Watergraaf.
- 27. De Westerside.
- 28. De Nieuwe Watergraaf.
- 29. De Westerside.
- 30. De Nieuwe Watergraaf.
- 31. De Westerside.
- 32. De Nieuwe Watergraaf.
- 33. De Westerside.
- 34. De Nieuwe Watergraaf.
- 35. De Westerside.
- 36. De Nieuwe Watergraaf.
- 37. De Westerside.
- 38. De Nieuwe Watergraaf.
- 39. De Westerside.
- 40. De Nieuwe Watergraaf.
- 41. De Westerside.
- 42. De Nieuwe Watergraaf.
- 43. De Westerside.
- 44. De Nieuwe Watergraaf.
- 45. De Westerside.
- 46. De Nieuwe Watergraaf.
- 47. De Westerside.
- 48. De Nieuwe Watergraaf.
- 49. De Westerside.
- 50. De Nieuwe Watergraaf.

Schaal van 3000 Amsteldamsche voeten.

AENWYSINGEN

- 1. De Westerside.
- 2. De Nieuwe Watergraaf.
- 3. De Westerside.
- 4. De Nieuwe Watergraaf.
- 5. De Westerside.
- 6. De Nieuwe Watergraaf.
- 7. De Westerside.
- 8. De Nieuwe Watergraaf.
- 9. De Westerside.
- 10. De Nieuwe Watergraaf.
- 11. De Westerside.
- 12. De Nieuwe Watergraaf.
- 13. De Westerside.
- 14. De Nieuwe Watergraaf.
- 15. De Westerside.
- 16. De Nieuwe Watergraaf.
- 17. De Westerside.
- 18. De Nieuwe Watergraaf.
- 19. De Westerside.
- 20. De Nieuwe Watergraaf.
- 21. De Westerside.
- 22. De Nieuwe Watergraaf.
- 23. De Westerside.
- 24. De Nieuwe Watergraaf.
- 25. De Westerside.
- 26. De Nieuwe Watergraaf.
- 27. De Westerside.
- 28. De Nieuwe Watergraaf.
- 29. De Westerside.
- 30. De Nieuwe Watergraaf.
- 31. De Westerside.
- 32. De Nieuwe Watergraaf.
- 33. De Westerside.
- 34. De Nieuwe Watergraaf.
- 35. De Westerside.
- 36. De Nieuwe Watergraaf.
- 37. De Westerside.
- 38. De Nieuwe Watergraaf.
- 39. De Westerside.
- 40. De Nieuwe Watergraaf.
- 41. De Westerside.
- 42. De Nieuwe Watergraaf.
- 43. De Westerside.
- 44. De Nieuwe Watergraaf.
- 45. De Westerside.
- 46. De Nieuwe Watergraaf.
- 47. De Westerside.
- 48. De Nieuwe Watergraaf.
- 49. De Westerside.
- 50. De Nieuwe Watergraaf.

Getoelinge van de Nieuwe Watergraaf van de Westerside.

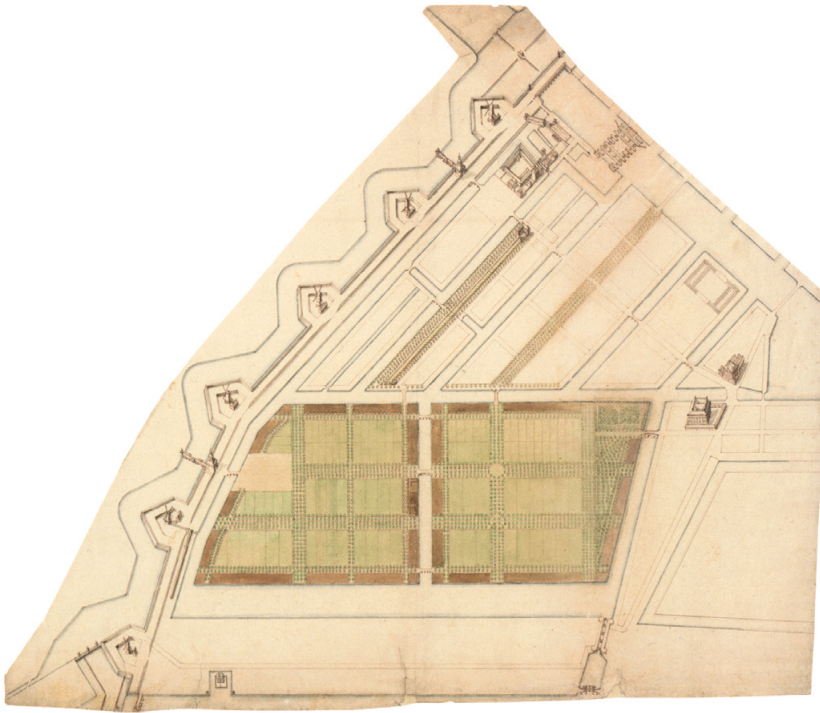
Van de Nieuwe Watergraaf van de Westerside.

TYA FLUVIUS. AMSTELDAM.

Naamen der Bollenwerken.

- 1. De Westerside.
- 2. De Nieuwe Watergraaf.
- 3. De Westerside.
- 4. De Nieuwe Watergraaf.
- 5. De Westerside.
- 6. De Nieuwe Watergraaf.
- 7. De Westerside.
- 8. De Nieuwe Watergraaf.
- 9. De Westerside.
- 10. De Nieuwe Watergraaf.
- 11. De Westerside.
- 12. De Nieuwe Watergraaf.
- 13. De Westerside.
- 14. De Nieuwe Watergraaf.
- 15. De Westerside.
- 16. De Nieuwe Watergraaf.
- 17. De Westerside.
- 18. De Nieuwe Watergraaf.
- 19. De Westerside.
- 20. De Nieuwe Watergraaf.
- 21. De Westerside.
- 22. De Nieuwe Watergraaf.
- 23. De Westerside.
- 24. De Nieuwe Watergraaf.
- 25. De Westerside.
- 26. De Nieuwe Watergraaf.
- 27. De Westerside.
- 28. De Nieuwe Watergraaf.
- 29. De Westerside.
- 30. De Nieuwe Watergraaf.
- 31. De Westerside.
- 32. De Nieuwe Watergraaf.
- 33. De Westerside.
- 34. De Nieuwe Watergraaf.
- 35. De Westerside.
- 36. De Nieuwe Watergraaf.
- 37. De Westerside.
- 38. De Nieuwe Watergraaf.
- 39. De Westerside.
- 40. De Nieuwe Watergraaf.
- 41. De Westerside.
- 42. De Nieuwe Watergraaf.
- 43. De Westerside.
- 44. De Nieuwe Watergraaf.
- 45. De Westerside.
- 46. De Nieuwe Watergraaf.
- 47. De Westerside.
- 48. De Nieuwe Watergraaf.
- 49. De Westerside.
- 50. De Nieuwe Watergraaf.

J. Rilly 1871

003

Plattegrond van Amsterdam met de nieuwe uitleg door Daniël Stalpaert uit 1662 (Stadsarchief Amsterdam).

004

Ontwerptekening van de Plantage door Jacob Bosch uit 1682 (Stadsarchief Amsterdam).

005

Kaart van de Plantage uit 1682. Gravure gemaakt door Bastiaen Stoopendael naar ontwerp van Jacob Bosch (Stadsarchief Amsterdam).

003

City map of Amsterdam with the design of the new extension by Daniël Stalpaert, 1662 (Amsterdam City Archive).

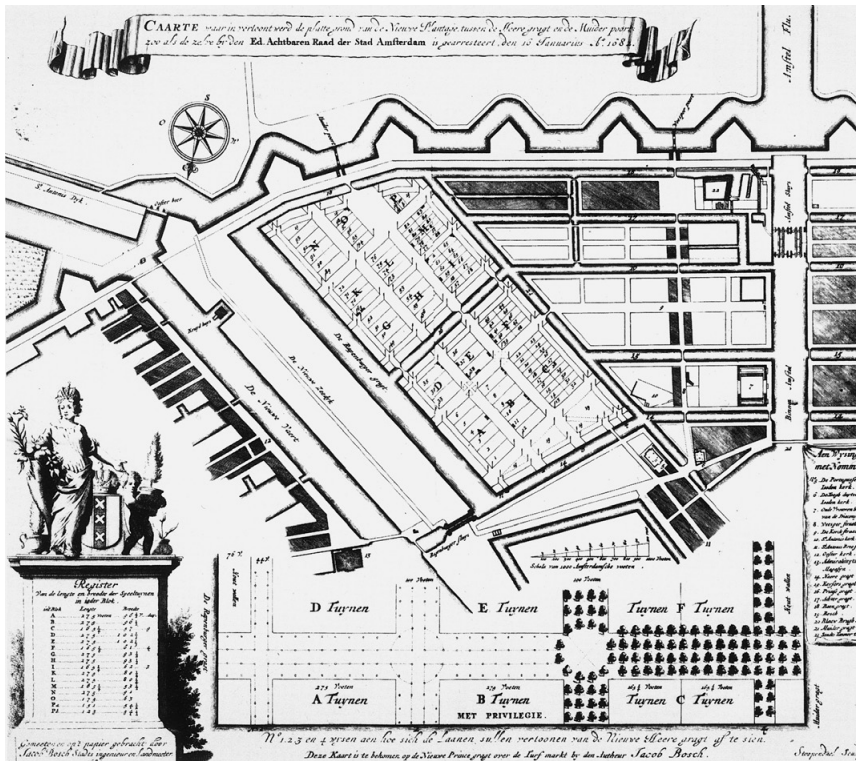
004

Draft of the Plantage design by Jacob Bosch, 1682 (Amsterdam City Archive).

005

Map of the Plantage, 1682. Engraving by Bastiaen Stoopendael to the design of Jacob Bosch (Amsterdam City Archive).

005

006

Kaart van de vierde uitleg door Jacob Bosch uit 1681. Duidelijk is te zien dat het gebied tussen Amstel en de Oostelijke haveneilanden in 1681 nog grotendeels onbebouwd was. De diagonale lijn stelt de middeleeuwse Sint Anthonisdijk voor, de zeewering die op dat moment nog door het plangebied liep. Voor de aanleg van de Plantage werd de dijk naar het noorden verplaatst. De nieuwe zeedijk, de Hoogte Kadijk, liep parallel aan de Nieuwe Vaart (Stadsarchief Amsterdam).

006

Map of the fourth city extension by Jacob Bosch from 1681. At that time the area between the river Amstel and the eastern docks is rarely built up. The diagonal line indicates the medieval sea dyke, the Sint Anthonisdijk. To enable the construction of the Plantage, the dyke was rebuilt further north. The new sea dyke, Hoogte Kadijk, was constructed parallel to the Nieuwe Vaart (Amsterdam City Archive).

sand dunes out near Haarlem.¹⁴

The area where the Plantage would eventually be created was initially intended as a combined housing and industrial area whose spatial structure was practically identical to the ring of canals. This can be seen from a 1662 map of the city produced by municipal architect Daniël Stalpaert. The map provides information on both the existing state of the city and the plan for the Fourth Expansion.¹⁵ The first section of the ring, from the western harbour islands to the Leidsegracht canal, had been completed on the western side of the city, and the bastions, the eastern harbour islands and the Nieuwe Vaart canal on the eastern side. The plan for the Fourth Expansion between Leidsegracht and Nieuwe Vaart is drawn in on the map. The plan blended old and new parts of the city and rural and urban features into a geometric whole. Spatial continuity between the various parts of the city was achieved by extending existing canals and streets. Besides the tangential canals, which were extensions of the canals in the Third Expansion, the plan included a number of radial canals that linked up the tangential ones. From west to east these were Leidsegracht, Vijzelgracht, the canalised river Amstel, Muidergracht, Rapenburgergracht and finally Nieuwe Vaart, a canal that separated the city from the eastern harbour islands.

Only part of the Fourth Expansion was carried out according to plan. Building came to a halt when demand for building land collapsed after 1672, the Dutch Republic's *annus horribilis*. Most of the plots south of the river Amstel had been sold and built on between 1662 and 1672, but there was no longer any demand for the planned plots north of the river. The city council, which had compulsorily purchased the whole area within the new city walls for the purposes of the new expansion, now had to deal with not only a serious financial loss but also a large expanse of vacant land inside the walls. In the years that followed, the council devised a new strategy for the area. The section between the Amstel and Muidergracht became a kind of dumping ground where large tracts of land were made available for social welfare institutions and industries.¹⁶ The section between Muidergracht and Rapenburgergracht was designated as the site of the 'New Plantage'.

The design for the Plantage

In the Amsterdam Municipal Archives there are two surviving documents from 1682 that show the design for the Plantage. The first is a coloured design drawing by Jacob Bosch, and the second an engraving (by Stoopendaël) of Bosch's design.¹⁷ The latter, a commercial edition of the Plantage

plan, was probably produced to publicise the fact that gardens and wood storage areas were available for rent in the area. The two documents complement one another well. The design drawing shows the general intention of the plan, while the commercial edition is more specific, providing information about the dimensions of the various features of the plan. The design drawing reveals the green character of the plan and the importance of the promenades within it. Although emphasis in the commercial edition is placed on the rented gardens, a detailed fragment of the promenades at the foot of the document is also included.

The surveyor and engineer Jacob Bosch had been in the city council's employ since 1672.¹⁸ As municipal engineer he was familiar with Stalpaert's original plan, and hence also with the technical and aesthetic problems in the area. His design for the section of land between Muidergracht and Nieuwe Vaart gave it a new recreational function, but also included elements from Stalpaert's plan, such as the *wagenplein* (a large open space where people could leave their horse-drawn carriages) inside the Muiderpoort gate and a planned new sea dyke (the old sea dyke cut across the area diagonally and was a major obstacle to rational parcellation in this part of the city).¹⁹

The first stage of the design was to divide the area into two. An elongated island was planned, parallel to Nieuwe Vaart and separated from the rest of the area by Rapenburgergracht. The new sea dyke was to run down the middle of the island. The second feature was a parallelogram-shaped island between Rapenburgergracht and Muidergracht. This island was bisected by the Nieuwe Prinsengracht canal, an extension of Prinsengracht. Rapenburgergracht was twice as wide as the other canals in the area, and hence suitable for harbour activities. The adjacent narrow island was designated for industry and warehousing. The second island was the clearly defined garden complex. It consisted of a grid of wide promenades surrounding groups of garden plots. On the fringes of the island, the shores had been made suitable for the development of wood storage areas. The grid pattern left spare triangles of land on the eastern and western sides of the man-made island. On the western side, adjoining the old city, this leftover land was planted at regular intervals as a park where people could walk; on the eastern side, opposite the city gate, it was designated as a *wagenplein*, together with some more rows of rented gardens.

The most complicated part of the plan was undoubtedly the east-west access road to the city centre. The position of the eastern city gate, Muiderpoort, was determined when the bastions

Jardin des Plantes. The same theme can be seen in New York's Central Park (1857), which from the very outset provided space for a broad cultural and educational programme.

¹¹ For the second edition of this map, see Amsterdam Municipal Archives, Splitgerber Atlas Collection, Serial No. 10001/735. For a description and reprint of the map, see Bakker and Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam* (note 1), pp. 114-117.

¹² Information on the seventeenth-century expansion of the city in this article is based on Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam* (note 2), which is the most extensive and up-to-date study on the subject. A review of the study can be found in this issue (p. 257 ff.). A summary by Abrahamse was published in Bakker and Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam* (note 1), pp. 24-41.

¹³ The vegetable and pleasure gardens outside the walls are clearly visible on Dirck Cornelisz Swart's 1623 'Map of Amsterdam' (Amsterdam Municipal Archives, Dreesmann Atlas Collection, Serial No. 10094/21). For a description and reprint of the map, see Bakker and Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam* (note 1), pp. 199-201.

¹⁴ See Freek Schmidt's article in this issue, as well as M. Glaudemans, *Amsterdams Arcadia. De ontdekking van het achterland*. Nijmegen (SUN) 2000.

¹⁵ Map of Amsterdam, including the new expansion area, 1662, Daniël Stalpaert (sketcher and publisher), Julius Milheuser (engraver), in Amsterdam Municipal Archives, Serial Nos. 10001/585-591. For a description and reprint of the map, see Bakker and Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam* (note 1), pp. 110-113.

¹⁶ Developments in this part of the city are described elsewhere in this issue by Roberto Cavallo (pp. 218 ff.).

¹⁷ Amsterdam Municipal Archives, Kok Atlas Collection, Serial No. 10095/102 (coloured design drawing) and Serial No. *Stadsgeheelten* 112.22 (engraving by Stoopendaël). See also note 6.

¹⁸ G. van Essen, 'Daniël Stalpaert (1615-1676), stadsarchitect van Amsterdam en de Amsterdamse stads-fabriek in de periode 1647 tot 1676', in: *Bulletin KNOB*, 99 (2000), No. 4, pp. 101-121.

gebied en hierdoor geschikt voor havenactiviteiten. Zo was het aangrenzende smalle eiland bestemd voor industrie en opslag. Het tweede eiland vormde het helder gedefinieerde tuinen-complex. Het bestond uit een raster van brede promenades, die groepen tuinkavels omsloten. Langs de randen van het eiland waren de oevers geschikt gemaakt voor houtwallen. Het rasterpatroon liet aan de oost- en westzijde van het kunstmatige eiland driehoekige stukken grond over. Aan de westkant, grenzend aan de oude stad, werd dit stuk land regelmatig beplant en bestemd als wandelpark. Aan de oostzijde, tegenover de stadspoort, werd de overgebleven driehoek bestemd als wagenplein en werden nog enkele rijen tuinen voor verhuur geschikt gemaakt.

Het ingewikkeldste deel van het plan was ongetwijfeld het tracé van de oost-west lopende toegangsweg tot het stadscentrum. De positie van de oostelijke stadspoort, de Muiderpoort, was vastgelegd bij het gereedkomen van de bolwerken in 1662. Ook lag de plek vast waar de nieuwe toegangsrouten aansloot op de oude toegangsweg door het oostelijke deel van de oude stad. De opgave was deze gegeven punten op een logische manier met elkaar te verbinden om zo een nieuwe, verlengde toegangsweg te creëren. Dit ontwerp-probleem was al zichtbaar in het plan uit 1662. De ontwerpers losten toen het probleem op elegante wijze op door twee parallel lopende straten voor te stellen, die beide naadloos aansloten op twee belangrijke straten uit de oude stad.²⁰ Deze straten werden verlengd en verbonden met het wagenplein voor de Muiderpoort. Het is duidelijk dat dit een kostbare oplossing was, omdat er dubbel zoveel bruggen nodig waren.

Nu de functie van het gebied was veranderd, was een fijnmazige infrastructuur minder van belang en konden kosten worden gespaard. Bosch besloot een enkele hoofdstraat door de Plantage te projecteren die recht op de Muiderpoort afliep, de Middelweg of Muiderstraet (de huidige Plantage Middenlaan). Het feit dat deze weg niet in het verlengde lag van de bestaande toegangsweg tot de oude stad, loste hij op door het driehoekige stuk grond op de kop van het Plantage-eiland vrij te houden van visuele belemmeringen anders dan de stammen van regelmatig aangeplante bomen. De reiziger kon zo gemakkelijk zien hoe hij zijn route moest vervolgen. Verder was het diagonale stuk weg dat de beide routes verbond, zo geplaatst dat het in het verlengde lag van de Nieuwe Herengracht en op deze wijze uitzicht bood op de gebouwen van de vierde uitleg voordat men de oude stad betrad.²¹

In de noord-zuidrichting trok Bosch alleen de belangrijkste transportroutes door in het gebied van de Plantage: de Kerkstraat en de Prin-

sengracht. De scherpe hoek die de Nieuwe Prinsengracht maakte, was noodzakelijk om de gracht in te passen in de orthogonale structuur. De consequentie hiervan was dat de directe verbinding van de Nieuwe Prinsengracht met het oostelijk havengebied, een van de kwaliteiten van het plan van Stalpaert, kwam te vervallen. De Nieuwe Prinsengracht was vanaf het IJ alleen nog indirect toegankelijk via de Rapenburgergracht.

Het initiatief tot en het ontwerp van de Botanische Tuin

Het stadsbestuur installeerde een aparte raadscommissie om de aanleg van de Plantage te begeleiden. Dit was een van de zeven commissies die werden aangesteld na de reorganisatie van het Amsterdamse stadsfabrieksambt in 1682.²² In deze commissies, wier taak de dagelijkse supervisie van de verschillende onderdelen van publieke werken was, hadden burgemeesters, oud-schepenen, vroedschapsleden en hoge ambtenaren zitting. Van de vijf leden van de commissie voor de aanleg van de nieuwe Plantage waren er twee met een bijzondere belangstelling voor horticultuur, Joan Huydecoper jr. (1625-1704) en Jan Commelin (1629-1692). Deze interesse had niet alleen te maken met hun beroep, maar ook met hun liefhebberij. Net als veel andere welgestelde heren in die tijd hadden zij tuinieren als grote hobby.²³

Joan Huydecoper jr. kwam uit een invloedrijke familie. Hij studeerde in Utrecht en Leiden, reisde door Europa en promoveerde in Frankrijk. Ondanks zijn wetenschappelijke opleiding koos hij voor een carrière in handel en bestuur. Tussen 1673 en 1693 was hij dertien maal burgemeester van Amsterdam. Verder bekleedde hij hoge posities in de VOC, een bedrijf dat zich ook bezighield met de exploitatie van tropische planten. Op zijn buiten Goudesteyn bij Utrecht legde hij een grote tuin aan.²⁴ Jan Commelin was een groothandelaar in kruiden en geneesmiddelen. Hij bezat een buitenhuis in de buurt van Haarlem, waar hij zich toelagde op het kweken van citrusvruchten. Commelin had verschillende botanische publicaties op zijn naam staan. Was het op initiatief van deze connaisseurs dat de commissie in november 1682 het stadsbestuur toestemming vroeg om naast de verhuurbare tuinen voor privaat gebruik een publieke botanische tuin aan te leggen? Zeker is dat die toestemming er kwam en dat Joan Huydecoper en Jan Commelin werden belast met het opzetten van deze nieuwe kennisinstelling.²⁵

De botanische tuin in de Plantage was niet de eerste tuin die door het stadsbestuur werd aangelegd. Eerder, in 1638, was buiten de wallen op het grondgebied van het voormalige Reguliersklooster de eerste Hortus Medicus aangelegd. Het

vormden de technische en wetenschappelijke basis voor de aanleg van landschap en tuinen. Vgl. De Jong, “‘Netherlandish Hesperides’” (noot 7), p. 21.

20

Van de twee belangrijke straten was de een de bestaande uitvalsweg, de Sint-Anthonisdijk, die na de Nieuwmarkt overging in de Sint Anthonisbreestraat en de Jodenbreestraat, de andere straat was een geplande doorbraak door de Lastage en de eilanden Uilenburg, Valkenburg en Rapenburg, die nooit is gerealiseerd. Zie Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam* (noot 12), p. 182.

21

Allard Jolles heeft in zijn studie laten zien dat het diagonaal lopende gedeelte van de Plantage Middenlaan in het verlengde ligt van de Nieuwe Herengracht: *Stedenbouwkundig historisch onderzoek Plantage* (noot 1), p. 11. Deze visuele relatie kwam te vervallen door de bouw van kassen in de botanische tuin.

22

G. van Essen, M. Hurx en G. Medema, ‘Ontwerpen en bouwen in de Hollandse stad, deel II’, *OverHolland* 9, 2010, p. 48.

23

Wijnands e.a., *Een sieraad voor de stad* (noot 3), pp. 30-34.

24

M. Prak en L. Hesselink, ‘Stad van gevestigden 1650-1730’, in: W. Frijhoff en M. Prak, *Geschiedenis van Amsterdam*. Deel II-2, *Zelfbewuste stadsstaat 1650-1813*. Amsterdam (SUN) 2005, p. 148.

25

De gegevens over het initiatief tot en de aanleg van de botanische tuin zijn ontleend aan Wijnands e.a., *Een sieraad voor de stad* (noot 3), pp. 29-77.

were completed in 1662, as was the point at which the new route linked up with the old access road through the eastern part of the city. The challenge was to connect these points in a logical way so as to create a new, extended access road. This design problem was already apparent in the 1662 plan. The designers neatly solved it by proposing two parallel streets that both linked up perfectly with two main streets from the old city.²⁰ These streets were extended and connected to the *wagenplein* inside the Muiderpoort gate. This was evidently an expensive solution, for it required twice as many bridges.

Now that the function of the area had changed, there was less need for a dense infrastructure, and this allowed costs to be cut. Bosch decided to plan a single main street through the Plantage, running straight towards Muiderpoort and known as Middelwegh or Muiderstraet (today's Plantage Middenlaan). The street was not an extension of the existing access road to the old city; but this problem was dealt with by keeping the triangle of land at the head of the Plantage island clear of visual obstacles other than the trunks of trees planted at regular intervals, so that travellers could easily see where the route continued. At the same time, the diagonal section of road that connected the two routes was positioned in such a way that it was an extension of the Nieuwe Herengracht canal, thus giving people a view of the buildings in the Fourth Expansion area before they entered the old city.²¹

From north to south Bosch merely extended the main transport routes – Kerkstraat and Prinsengracht – into the Plantage area. The sharp angle in Nieuwe Prinsengracht was necessary in order for the canal to fit into the orthogonal structure. As a result, there was no longer a direct link between Nieuwe Prinsengracht and the eastern harbour area (this had been a key feature of Stalpaert's plan). Nieuwe Prinsengracht was now only indirectly accessible from the river IJ, via Rapenburggracht.

Initiation and design of the Botanical Garden

The city council set up a special committee to supervise the creation of the Plantage – one of seven committees set up after Amsterdam's municipal public works department was reorganised in 1682.²² The members of the committees, whose task was the day-to-day supervision of the various aspects of public works, were mayors, former and existing councillors and senior officials. Of the five members of the committee responsible for creating the new Plantage, two had a particular interest in horticulture and botany: Joan Huydeco-

per jr. (1625-1704) and Jan Commelin (1629-1692). Their interest was not merely professional, like many other well-to-do gentlemen at the time they were amateur gardeners.²³

Joan Huydecooper jr. came from an influential family. He studied in Utrecht and Leiden, travelled through Europe and obtained a doctorate in France. However, despite his academic training, he made his career in trade and administration. Between 1673 and 1693, he was mayor of Amsterdam no fewer than thirteen times. He also held senior positions in the Dutch East India Company (VOC), which among other things exploited tropical plants, and he created a large garden at Goudesteyn, his country estate near Utrecht.²⁴ Jan Commelin was a wholesale trader in herbs and medicines. He had a country home near Haarlem, where he grew citrus fruit. Commelin had published several books on botany. Perhaps it was at the instigation of these two connoisseurs that the committee asked permission of the city council in November 1682 to build a public botanical garden in addition to the rented private gardens. What is certain is that permission was granted and Joan Huydecooper and Jan Commelin were instructed to set up the new knowledge institute.²⁵

The botanical garden in the Plantage was not the first garden to be established by the city council. Back in 1638 the first 'Hortus Medicus', an educational garden for apprentice apothecaries, had been created outside the city walls on the site of the former Reguliersklooster monastery. The garden had been uprooted during the Fourth Expansion and the medicinal plants moved to one of the inner courtyards of the Binnengasthuis hospital in the eastern part of the old city. The new garden in the Plantage was not just a 'Hortus Medicus', but also a botanical garden with an extensive collection of both medicinal and decorative plants.

Here Amsterdam's city council was following in the footsteps of the university towns. Botanical gardens had already been created in Leiden (1594), Franeker (1631), Utrecht (1639), Groningen (1642) and Harderwijk (1649) as part of the local universities. In the late seventeenth century Amsterdam did not yet have a university,²⁶ and it was an unusual step for the city council to initiate the establishment of such a garden. In Amsterdam it would be an eminently public institution, whose purpose was not only education but also 'delight'. The multifunctional nature of the garden was made explicit on a sign near the entrance setting out the garden by-laws. The sign concluded with the words 'since it has been founded solely for the purpose of honest exercise and delight.' Education and delight – these were the two activities for which the new garden was intended.²⁷

Like the by-laws, the design of the garden

19
Jacob Bosch drew a map of the Fourth Expansion as it was in 1681. The built-up sections are shown with unusual precision; in the sections that were not built up and probably not yet divided into plots, only the building lines provided for in the existing plan are shown. What is striking is that the old sea dyke, which was supposed to disappear in the 1662 plans, is still drawn in. See Amsterdam Municipal Archives, Kok Atlas Collection, Serial Nos. 10094/103, 10094/104; for a description and reprint of this map, see Bakker and Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam* (note 1). It is not surprising that Bosch, as a surveyor and engineer, was responsible for the design of the Plantage, for in those days landscape gardening was not yet a separate discipline; gardens were usually designed by surveyors, whose mathematical knowledge and experience of surveying provided a technical and scientific basis for the creation of landscapes and gardens. Cf. De Jong, "Netherlandish Hesperides" (note 7), p. 21.

20
Of the two streets, one was the existing exit route, Sint-Anthonisdijk, which extended beyond Nieuwmarkt as Sint Anthonisbreestraat and Jodenbree-straat; the other was a planned new route across the Lastage district and the islands of Uilenburg, Valkenburg and Rapenburg, which in the end was never built. See Abrahamse and Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam* (note 12), p. 182.

21
Jolles's study shows that the diagonal section of Plantage Middenlaan is an extension of Nieuwe Herengracht; see Jolles, *Stedenbouwkundig historisch onderzoek Plantage* (note 1), p. 11. This visual link disappeared when greenhouses were built in the botanical garden.

22
Gea van Essen, Merlijn Hurx and Geert Medema, 'Design and construction in the cities of Holland, part II', in: *OverHolland 9*, 2010, p. 25.

23
Wijnands *et al.*, 'In view of all this' (note 3), pp. 30-34.

24
M. Prak and L. Hesselink, 'Stad van gevestigden 1650-1730', in: W. Frijhoff and M. Prak, *Geschiedenis van Amsterdam*. Vol. II-2, *Zelfbewuste stadsstaat 1650-1813*. Amsterdam (SUN) 2005, p. 148.

25
Information on the initiation and creation of the botanical garden is taken from Wijnands *et al.*, 'In view of all this' (note 3), pp. 29-77.

26
K. Davids, 'Amsterdam as a centre of learning in the Dutch golden age, c. 1580-1700', in: P. O'Brien (ed.), *Urban Achievement in Early Modern Europe. Golden Ages in Antwerp, Amsterdam and London*. Cambridge (Cambridge University Press) 2001, pp. 305-323.

was een onderwijstuin voor apothekersleerlingen. Als gevolg van de aanleg van de vierde uitleg was deze tuin gerooid en de medicinale planten waren verhuisd naar een van de binnenhoven van het Binnengasthuis, gelegen in het oostelijke deel van de oude stad. De nieuwe tuin in de Plantage was niet louter een Hortus Medicus, maar een botanische tuin met een uitgebreide plantencollectie van zowel medicinale planten als siergewassen.

Het stadsbestuur van Amsterdam volgde daarin de universiteitssteden. In Leiden (1594), Franeker (1631), Utrecht (1639), Groningen (1642) en Harderwijk (1649) waren al eerder botanische tuinen gesticht, verbonden aan de daar gevestigde universiteiten. Amsterdam was aan het eind van de zeventiende eeuw geen universiteitsstad.²⁶ Het was dus bijzonder dat het stadsbestuur hier de verantwoordelijkheid nam tot de oprichting van een dergelijke tuin. In Amsterdam kreeg deze instelling bij uitstek een publiek karakter. Naast onderwijs stond ‘vermaak’ er voorop. Dit multifunctionele karakter werd expliciet vermeld op een bord naast de ingang, waarop de ‘hoff-wetten’ stonden uitgeschreven. Het bord sloot af met de zin: ‘dewijl die alleen tot eerlijke oefeninge en vermaak gesticht is’. Onderwijs én amusement, dat waren de twee activiteiten waarvoor de nieuwe tuin werd opgericht.²⁷

Net als de ‘hoff-wetten’ getuigde het ontwerp van de tuin van de tweeledige doelstelling. Het is niet duidelijk wie verantwoordelijk was voor het ontwerp van de botanische tuin, maar het ontwerp zelf is goed gedocumenteerd. Een axonometrische voorstelling van de tuin uit 1685 bevindt zich in het Amsterdamse stadsarchief.²⁸ Eerdere afbeeldingen zijn niet overgeleverd, maar in de ontwerptekening van Jacob Bosch uit 1682 zijn de grove contouren van de botanische tuin al zichtbaar.²⁹ Of dit ook betekent dat Bosch betrokken was bij het uitgevoerde ontwerp, vergt nader onderzoek. Ik zal mij nu beperken tot de beschrijving van het ontwerp zoals het is overgeleverd.

De volledig omsloten tuin bestond uit twee delen, die van elkaar gescheiden werden door een lange houten schutting. Parallel aan de Muidergracht vormde een rechthoekig stuk grond de medische tuin, die was opgedeeld in drie delen, elk weer onderverdeeld in een aantal lange, smalle plantenbedden. Het tweede deel van de tuin, de sier- of pleziertuin, was driehoekig van vorm en onderverdeeld in een rond bloemenperk en twee kleinere driehoekige perken, bestemd voor het kweken van citrusvruchten. Dit deel van de tuin grensde aan de Middenlaan, waaraan de toegangspoort gelegen was.

Verschillende gebouwen en kassen waren langs de randen van de tuin geplaatst. Parallel aan de Middenlaan markeerde een langgerekt bouw-

volume de hoekverdraaiing in de nieuwe toegangsroute tot de stad. Het gebouw bevatte een tuinmanswoning en een orangerie. Een klein, achthoekig paviljoen of speelhuis markeerde de oostelijke punt van de tuin. Joan Huydecoper beschreef de bestemming van het speelhuis als volgt: ‘tot vermaak of te retraite voor de heeren van (de) Magistraet’.³⁰ Het gebouwtje lijkt sprekend op de theepaviljoens zoals die gebouwd werden bij de buitenplaatsen langs de Amstel en de Vecht.

Voor de financiering van de botanische tuin werd het principe gehanteerd van ‘de gebruiker betaalt’. De grootste groep gebruikers werd gevormd door de medische stand, die werd verplicht tot het betalen van een jaarlijkse contributie. Ieder ander mocht de tuin bezoeken na betaling van entreegeld. Uit de administratie van de entreegelden kunnen we opmaken dat aan het begin van de achttiende eeuw meer dan 1200 mensen per jaar een bezoek brachten aan de botanische tuin. Zoals blijkt uit reisverslagen uit die tijd werd de tuin een van de toeristische attracties van de stad.³¹ Ondanks dit succes was het inkomen van de tuin volstrekt onvoldoende om de aanleg en het onderhoud te bekostigen. In dit licht kunnen we het parmantige, achthoekige paviljoen op de hoek van de tuin opvatten als een elegante verwijzing naar de doorlopende financiële ondersteuning door het stadsbestuur.

De goed onderlegde oprichters streefden naar de opbouw van een internationale plantencollectie. Die werd mede mogelijk gemaakt door de nauwe contacten tussen Huydecoper en de VOC. In de botanische tuin konden de inwoners en bezoekers van de stad kennismaken met de flora van de overzeese koloniën, wat bijdroeg aan het prestige van de stad. De plaatsing op een prominente locatie langs de nieuwe toegangsweg onderstreepte de representatieve functie van de tuin.

Verhuurbare tuinen, houtwallen en promenades

De tuinen in de Plantage waren volgens de huurcontracten bedoeld voor moes- en/of pleziertuinen. Het was verboden in de tuinen te wonen of een bedrijf te voeren. Alleen de bouw van een tuinpaviljoen of een kleine woning voor een tuinman was geoorloofd.³² Waren de tuinen hierdoor vergelijkbaar met de plezier- en moestuinen net buiten de wallen, of waren ze bestemd voor de rijken als alternatief voor de buitens langs de Amstel en de Vecht? Wie kon zich eigenlijk een tuin in de Plantage veroorloven?

Het oorspronkelijke plan bevatte tuinen van verschillende afmetingen. De huren varieerden van 8 tot 50 gulden per jaar.³³ Wanneer we ervan

26

K. Davids, ‘Amsterdam as a centre of learning in the Dutch golden age, c. 1580-1700’, in: P. O’Brien (red.), *Urban Achievement in Early Modern Europe. Golden Ages in Antwerp, Amsterdam and London*. Cambridge (Cambridge University Press) 2001, pp. 305-323.

27

H. Wiering, ‘De Hortus Botanicus’, in: Roegholt e.a., *Wonen en wetenschap in de Plantage* (noot 1), pp. 107-115.

28

Stadsarchief Amsterdam, collectie tekeningen en prenten, inv.nr. 10097011518. Eenzelfde afbeelding werd gepubliceerd in *Beschrijvinge van Amsterdam* uit 1693, een stadsgeschiedenis geschreven door Casper Tuinmelin, een broer van tuincommissaris Jan Tuinmelin.

29

Zie noot 17.

30

Stadsarchief Amsterdam: Archief vroedschap 5025, nr. 34, f. 328-330 (vergadering 12-11-1682), geciteerd in: Wijnands e.a., *Een sieraad voor de stad* (noot 3), p. 32.

31

Idem, pp. 90-91.

32

Roegholt e.a., *Wonen en wetenschap in de Plantage* (noot 1), pp. 11-13.

007

De Hortus Medicus of botanische tuin in de Plantage, gravure uit 1685 (Stadsarchief Amsterdam).

008

Aanschouwelijk onderwijs in de botanische tuin. Deze allegorische voorstelling werd afgebeeld als titelpagina van de catalogus van zeldzame planten in de Hortus die Casper Commelin, neef van commissaris Jan Commelin, in 1701 samenstelde (Stadsarchief Amsterdam).

009

Het speelhuisje voor de leden van het stadsbestuur op de hoek van de Hortus, met uitzicht over de Middenlaan en het wandelpark (Stadsarchief Amsterdam).

007

The Hortus Medicus or botanical garden in the Plantage, engraving from 1685 (Amsterdam City Archive).

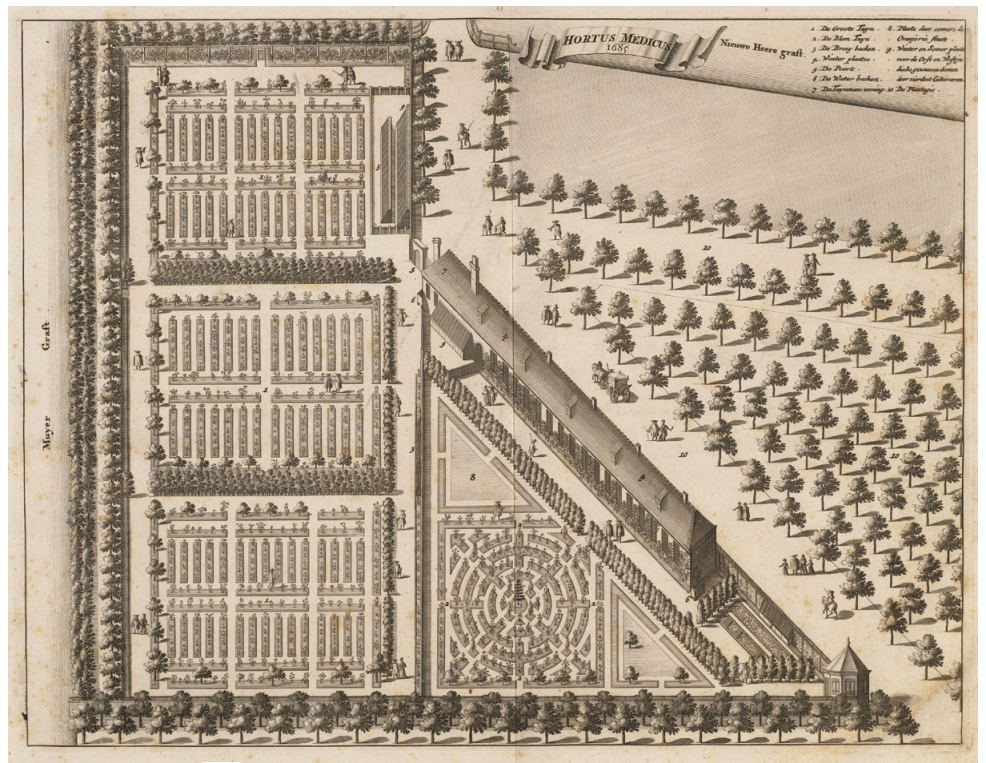
008

Teaching by illustration in the botanical garden. This allegory served as the title page of the catalogue of rare plants of the Hortus, published by Casper Commelin, nephew of commissioner Jan Commelin, in 1701 (Amsterdam City Archive).

009

The small octagonal pavilion for the retreat of the gentlemen on the city council in the corner of the Hortus, overlooking the Middenlaan and the public green (Amsterdam City Archive).

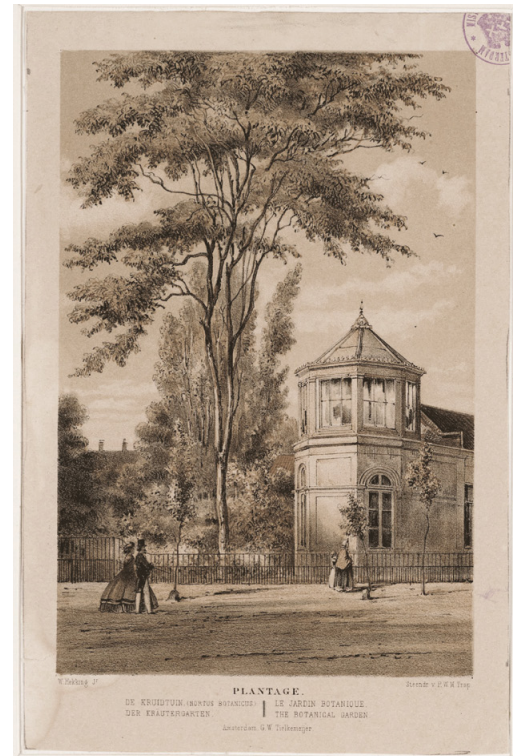
007

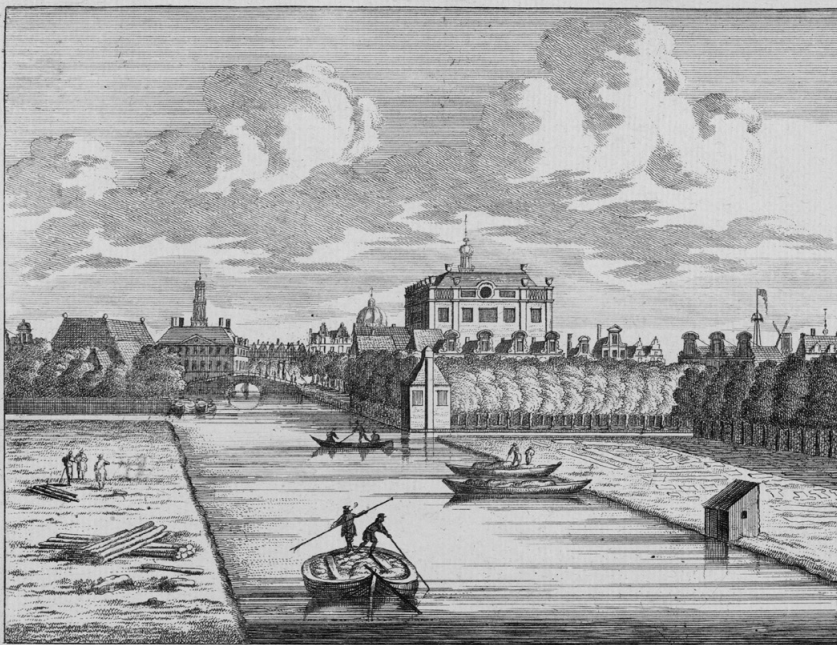

008

010

MUDANA FOSSA: transiens Hortum Medici: || t'Gesicht van de MUIDER-GRACHT, verby de
cum. et Jucæorum Templum respiciens. || Academi-Thuin, naar de Ioude kerk.
P. Schenk sculpsit. Anst. C. Prins.

45

010

De Muidergracht gezien richting het westen. Aan de rechterkant de botanische tuin met op de achtergrond de Portugees-Joodse Synagoge. Gravure uit P. Schenk, *Afbeelding der voornaamste gebouwen van Amsterdam*, ca. 1700 (Stadsarchief Amsterdam).

010

View of the Muidergracht towards the West. On the right the botanical garden is visible, behind it the Portuguese Jewish synagogue. Engraving from P. Schenk, *Afbeelding der voornaamste gebouwen van Amsterdam*, c. 1700 (Amsterdam City Archive).

011

De Plantage Middenlaan gezien richting de Muiderpoort, gravure uit 1725 (Stadsarchief Amsterdam).

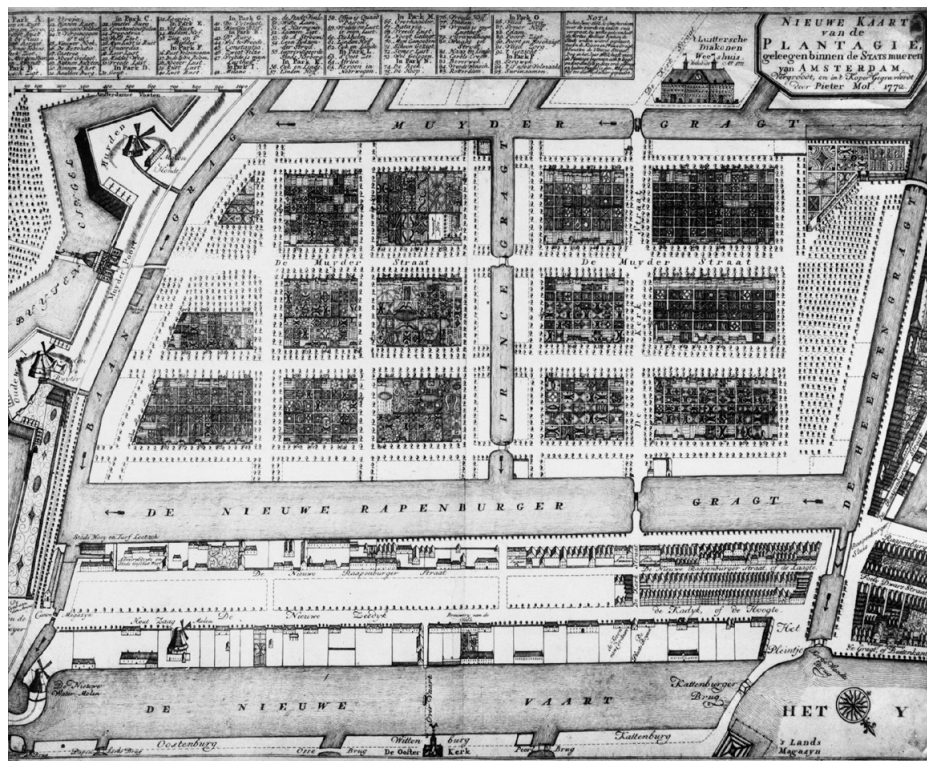
011

View of the Plantage Middenlaan towards the eastern city gate, engraving from 1725 (Amsterdam City Archive).

3. B

Gesicht op den MIDDELWEG of MUIDER STRAET || Vie du Grand Chemin du Plantage
in de Meuwre Plantage naar de Muider Doort toe. || vers la Porte de Muysen.

012
Kaart van de Plantage door Pieter Mol uit 1772 (uit: Roegholt e.a., *Wonen en wetenschap in de Plantage*, 1982).

013
Zicht op de Plantage Middenlaan rond 1870. Aan de linkerkant het zoölogisch of 'grootte' museum van het zoölogische genootschap Natura Artis Magistra uit 1855. In de verte de koepel van de Muiderpoort (Stadsarchief Amsterdam).

012
Map of the Plantage by Pieter Mol, 1772 (from: Roegholt et al., *Wonen en wetenschap in de Plantage*, 1982).

013
View of the Plantage Middenlaan around 1870. On the left the natural history museum of the zoological society Natura Artis Magistra from 1855. In the distance, the cupola of the eastern city gate can be seen (Amsterdam City Archive).

Veldhuizen

uitgaan dat een meester-ambachtsman ongeveer 400 gulden per jaar verdiende, is het denkbaar dat hij in staat was een van de kleinste tuinen te huren (2 procent van zijn salaris).³⁴ De grotere tuinen waren betaalbaar voor mensen die meer verdienen, zoals kooplieden, doctoren en hogere ambtenaren. Eigentijdse literaire bronnen schetsen een beeld van allerlei soorten groente en fruit die werden verbouwd in de Plantage.³⁵ De financiële status van de huurders doet wel vermoeden dat het hier gaat om het kweken van groente en fruit als hobby en niet als een noodzakelijke voedselvoorziening.

De verhuurbare houtwallen lijken op het eerste gezicht een vreemde eend in de bijt. De stad had echter een groot tekort aan capaciteit voor houtopslag. De oevers van het Plantage-eiland waren hiervoor bijzonder geschikt, omdat ze dicht in de buurt van de oostelijke havens lagen en er geen particuliere eigenaren waren die konden klagen over geblokkeerde kades.³⁶ De aanwezigheid van de houtwallen beïnvloedde de vormgeving en het gebruik aan de randen van het gebied. Van de vier oost-west lopende lanen werden de buitenste twee smaller aangelegd dan de middelste twee. De buitenste lanen werden beplant met een enkele rij bomen aan weerszijden van het pad, in plaats van een dubbele rij zoals bij de bredere lanen in het midden. Bovendien werden aan de zuidkant van de Plantage juist de kleinere tuinen aangelegd tegenover de houtwallen.

De ruimtelijke differentiatie die al aanwezig was in het oorspronkelijke plan, werd in de loop van de jaren vermoedelijk versterkt. De huurders maakten gebruik van de mogelijkheid meerdere tuinkavels naast elkaar te huren om zo een grotere tuin te verkrijgen. Aan de andere kant waren er ook tuinen die werden opgedeeld in kleinere kavels en onderverhuurd. Dit was weliswaar niet toegestaan, maar het gebeurde toch. De grote tuinen aan de brede promenades, die verkregen waren door samenvoeging van kleinere, waren geschikt voor wie zich de *lifestyle* van de echte rijken wilden aanmeten. De illegaal onderverhuurde tuintjes langs de randen van het gebied roepen de eenvoudige moes- en pleziertuinen buiten de stadswallen in herinnering. Net als daar tierden hier de illegale drankverkoop en prostitutie welig.³⁷

Naast de verhuurbare tuinen en houtwallen vormden de ‘schoone allees’ de ruggengraat van het plantageplan. In de handelseditie van het Plantageplan had Jacob Bosch juist dit element in detail uitgewerkt. Aan weerszijden beplant met een dubbele rij bomen vertegenwoordigen ze een nieuw type openbare ruimte in de stad: de promenade.³⁸ De kaarsrechte lanen waren het perfecte decor voor het amusante spel van zien en gezien

worden. Hoe dat in zijn werk ging, laat een gravure uit 1725 zien. Daarop staat de Plantage Middenlaan in perspectief afgebeeld. De afbeelding toont in koetsjes rijdende mensen, spelende kinderen en honden, ruiters, groepjes dames en heren flanerend, pratend, drinkend.³⁹ Het is duidelijk dat niet alleen de huurders van de tuinen iets te zoeken hadden in de Plantage, de brede lanen waren de sociale ontmoetingsruimte van heel Amsterdam. De stadsherberg met kolfbaan, gelegen aan de Middenlaan, bevestigt het gebruik van de Plantage als collectief recreatiegebied.

De Plantage als ‘culturele’ broeibak

Het beeld van de keurig onderhouden openbare ruimte in het groen is ons nu vertrouwd. Toch blijkt uit verschillende bronnen dat de Amsterdammers in eerste instantie niet goed wisten hoe ze zich in deze publieke ruimte dienden te gedragen. Net als destijds bij de transformatie van de Dam van groezelig marktplein tot representatieve ruimte in de stad, waren er allerlei keuren nodig om het juiste gedrag af te dwingen.⁴⁰ Er kwamen boetes te staan op het vernielen van bomen, het ophangen van was en het laten grazen van vee in de openbare ruimte.

Het kostte het stadsbestuur meer dan tachtig jaar om controle te krijgen over de Plantage. De aanstelling van een aparte politiechef in 1764 en een herziening van de huurcontracten om de illegale onderverhuur uit te bannen waren nodig om de Plantage te maken tot de uit 95 buitenplaatsjes bestaande ordelijke wereld die wordt afgebeeld op de kaart van Pieter Mol uit 1772. Tegelijkertijd werden de regels betreffende het uitbaten van uitspanningen versoepeld en werd mondjesmaat toegegeven aan de ondernemerszin van vindingrijke huurders.

Aan het eind van de achttiende eeuw werden onder invloed van de Franse mode nieuwe vormen van vermaak geïntroduceerd. Op privaat initiatief werden in de Plantage een badhuis opgericht (1797) en een *Salon du parc* (1815). Het waren de nieuwe ontmoetingsplekken voor de burgerij. In de loop van de negentiende eeuw raakten de ontwikkelingen in de Plantage in een stroomversnelling. In het parkachtige decor kwam de eerste concertzaal van de stad (1848) tot stand en werd de zoölogische tuin opgericht door het genootschap Artis Natura Magistra (1834). Tegelijkertijd leidde de toenemende welvaart weer tot meer vraag naar bouwgrond. Vlak voordat de stad de uitbreidingsopgave opnieuw ter hand nam, werd het tuinencomplex opgeofferd. In 1859 gingen men over tot de verkoop van de tuinen en werd het bouwverbod in de Plantage opgeheven.⁴¹ De

33
Ibidem.

34
Deze gegevens zijn overgenomen van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (www.iisg.nl), Amsterdam.

35
D. Willink, *Amsterdamsche Tempe of Nieuwe Plantage; begrepen in twee boeken; nevens den Amstelstroom*. Amsterdam (Van de Gaete) 1712, geciteerd in: Roegholt e.a., *Wonen en wetenschap in de Plantage* (noot 1), pp. 19-20.

36
Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam* (noot 12), pp. 254-256.

37
Roegholt e.a., *Wonen en wetenschap in de Plantage* (noot 1), pp. 21-23.

38
Het is opmerkelijk dat Allard Jolles in zijn stedenbouwkundig historisch onderzoek dit aspect van het Plantageplan nauwelijks aanstipt, terwijl het thema ‘openbare ruimte’ juist een van de aandachtspunten van zijn analyse is. Hij schrijft eenvoudigweg: ‘langs alle straten worden bomen geplaatst’. Jolles, *Stedenbouwkundig historisch onderzoek Plantage* (noot 1), p. 13.

39
Stadsarchief Amsterdam, collectie tekeningen en prenten, inv.nr. 10097004014.

40
Engel en Gramsbergen, ‘Het eerste beursgebouw’ (noot 8), p. 74.

41
W.F. Heinemeijer, M.F. Wagenaar e.a., *Amsterdam in kaarten. Verandering van de stad in vier eeuwen cartografie*. Ede/Antwerpen (Zomer & Keuning) 1987, pp. 132-135.

reflected its twofold purpose. It is not clear who was responsible for designing the botanical garden, but the design itself is well documented.

There is an axonometric projection of the garden dating from 1685 in the Amsterdam Municipal Archives.²⁸ No earlier illustrations have survived, but the rough outlines of the botanical garden are already visible in Jacob Bosch's 1682 design drawing.²⁹ Further study will be necessary to determine whether Bosch was also involved in the final design. I will confine myself here to a description of the design as it has come down to us.

The completely enclosed garden consisted of two sections separated by a long wooden fence. Parallel to Muidergracht was the medical garden, a rectangular piece of land divided into three quadrants, each of which was subdivided into a number of long, narrow beds for plants. The triangular second section, the decorative or pleasure garden, was subdivided into a round flower bed and two smaller triangular beds, where citrus fruit could be grown. This section of the garden adjoined Plantage Middenlaan, where the entrance was located.

There were a number of buildings and greenhouses on the fringes of the garden. Parallel to Plantage Middenlaan, an elongated building marked the angle in the new access route to the city. This contained a gardener's dwelling and an orangery. At the eastern tip of the garden a small octagonal pavilion, or *speelhuis* ('pleasure cottage') was located, the purpose of which was described as follows by Joan Huydecoper: 'for the delight or retreat of the gentlemen on the city council'.³⁰ The structure is very similar to the tea pavilions built at country homes along the Amstel and the Vecht.

The botanical garden was funded on the 'user-pays principle'. The largest group of users were physicians, who were required to pay an annual contribution. Anyone else was allowed to visit the garden on payment of an entrance fee. The entrance fee records reveal that at the beginning of the eighteenth century there were more than 1,200 visitors a year, and travellers' reports at the time indicated that the garden was one of the city's tourist attractions.³¹ Despite this success, income from the garden was quite inadequate to pay for its creation and maintenance. The jaunty octagonal pavilion in the corner of the garden can thus be seen as a subtle reference to the city council's continuing financial support.

The specialists who founded the garden aimed to create an international plant collection, making use of Huydecoper's good connections with the Dutch East India Company. The botanical garden gave Amsterdam's residents and visitors an opportunity to get to know the flora of Holland's overseas colonies, and at the same time enhanced

the city's prestige – a function further emphasised by the garden's prominent location on the new access route.

Rented gardens, wood storage areas and promenades

Under the terms of the leases, the rented gardens in the Plantage were to be used as vegetable and/or pleasure gardens. Tenants were forbidden to take up residence or run businesses there. The only permitted structures were garden pavilions or small gardeners' dwellings.³² Did this mean that the gardens were similar to the vegetable and pleasure gardens just outside the city walls, or were they intended for the wealthy, as alternatives to country homes along the Amstel and the Vecht? Who could actually afford a garden in the Plantage?

The original plan provided for gardens of varying sizes. Rents ranged from 8 to 50 guilders a year.³³ Assuming that a master craftsman earned about 400 guilders a year, it is conceivable that he was able to rent one of the smaller gardens (for 2 percent of his wages).³⁴ The larger gardens could be afforded by people with higher incomes, such as merchants, doctors and senior officials. According to contemporary literary sources, all kinds of fruit and vegetables were grown in the Plantage.³⁵ However, the tenants' financial status suggests that this was a hobby rather than a necessary supplement to their food supply.

The rented wood storage areas may at first seem anomalous, but the city greatly lacked timber storage space. The shores of the Plantage island were particularly suitable for this purpose, for they were close to the eastern harbours and there were no private owners to complain about obstructed quaysides.³⁶ The presence of the wood storage areas influenced the way in which the fringes of the area were designed and used. Of the four east-west avenues, the outer two were narrower than the two in the middle. The outer avenues were planted with a single row of trees on either side of the path, rather than a double row as on the wider avenues in the middle. Furthermore, the smaller gardens were located opposite the wood storage areas on the southern side of the Plantage.

The spatial differentiation that was already a feature of the original plan probably increased over the years. Tenants took advantage of the opportunity to rent several adjoining plots, creating bigger gardens. On the other hand, some gardens were divided into smaller plots and sublet – this was officially prohibited, but it happened nevertheless. The large gardens that were created by merging several plots and located on the wide promenades were suitable for those wishing to indulge in the

27

H. Wiering, 'De Hortus Botanicus', in: Roegholt *et al.*, *Wonen en wetenschap* (note 1), pp. 107-115.

28

Amsterdam Municipal Archives, drawing and print collection, Serial No. 10097011518. A similar illustration was published in *Beschrijvinge van Amsterdam* (1693), a history of the city by garden committee member Jan Commelin's brother Casper Commelin.

29

See note 17.

30

Amsterdam Municipal Archives, city council (*vroedschap*) archives 5025, No. 34, f. 328-330 (meeting on 12 November 1682), quoted in Wijnands *et al.*, 'In view of all this' (note 3), p. 32.

31

Ibid., pp. 90-91.

32

Roegholt *et al.*, *Wonen en wetenschap* (note 1), pp. 11-13.

33

Ibid.

34

This information comes from the International Institute of Social History, Amsterdam, www.iisg.nl.

35

D. Willink, *Amsterdamsche Tempe of Nieuwe Plantage; begrepen in twee boeken; nevens den Amstelstroom*. Amsterdam (Van de Gaete) 1712, quoted in Roegholt *et al.*, *Wonen en wetenschap* (note 1), pp. 19-20.

36

Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam* (note 12), pp. 254-256.

Plantage ontwikkelde zich daarna in een rap tempo tot een woonwijk, maar behield het karakter van een uitgaanswijk, met theaters, een panorama en het aan de zoölogische tuin verbonden zoölogisch museum.

Hoe kwam het dat juist in de Plantage deze nieuwe culturele instellingen tot bloei kwamen? We hebben gezien dat het ‘vermaak’ zich niet beperkte tot de private sfeer van de hobbytuinen; het speelde zich evengoed af in de publieke ruimte, op de kolfbaan, langs de promenades, in de botanische tuin. De hoofdstraat door de Plantage, de Middenlaan, ontwikkelde zich tot het centrum van publieke activiteit. De Middenlaan verbond de botanische tuin met de stadsherberg, het wandelpark met het wagenplein voor de Muiderpoort en een belangrijke toegangsweg naar het stadscentrum. Ook vormde ze de eerste publieke ruimte in de stad bestemd tot vermaak met een permanent karakter. In die rol ontwikkelde ze zich tot een katalysator van de verdere ontwikkeling van het culturele leven in Amsterdam. Het was langs de Middenlaan dat aan het begin van de negentiende eeuw nieuwe culturele instellingen verrezen en de Plantage, met haar vrolijke mix van tuinen en paviljoens, de culturele hotspot van Amsterdam werd.

Aan de andere kant waren het juist de verhuurbare tuinen die de ondernemingszin prikkelden. Illegaal, gedoogd of legaal, in tenten en andere semipermanente constructies konden uitbaters hun geluk beproeven in de amusementsbusiness. Opvallend is dat er zich heel verschillende soorten publiek vermaak ontwikkelden: hoogwaardige culturele instellingen zoals de zoölogische tuin en een concerthal, naast volksvermaak (theetuin, volkstheater). Deze diversiteit sluit aan op de verschillende gebruikers die van meet af aan de Plantage bezochten, van de burgemeesters en doctoren in de botanische tuin tot de houthandelaren bij de houtwallen, van de rijke kooplieden met een grote tuin aan de Middenlaan tot de kleine kroeghouders in ondergehuurde tuintjes langs de randen.

Tot slot kunnen we vaststellen dat juist het tweeledige karakter van het Plantageplan het gebied tot een duurzaam succes heeft gemaakt. Dat met een dergelijk ‘boekhoudkundig’ plan woeste grond ‘in cultuur gebracht’ werd, was voor Jacob Bosch en het Amsterdamse stadsbestuur misschien vanzelfsprekend, voor nu is het een les in stedenbouw.

lifestyle of the truly wealthy. The small, illegally sublet gardens on the fringes of the area resembled the simple vegetable and pleasure gardens outside the city walls, and illegal liquor sales and prostitution likewise flourished there.³⁷

Apart from the rented gardens and wood storage areas, it was the 'fine avenues' that formed the backbone of the Plantage. Jacob Bosch's commercial edition of the plan for the Plantage had shown these in detail. Planted with a double row of trees on either side of the street, they were a new kind of urban public space: the promenade.³⁸ The straight avenues were the perfect setting for the amusing pastime of 'seeing and being seen'. This is reflected in an engraving from 1725, a perspective view of Plantage Middenlaan with people in carriages, children and dogs playing, horse-riders, and small groups of ladies and gentlemen out strolling, talking and drinking.³⁹ Clearly not just garden tenants had reason to come to the Plantage – the wide avenues were now the social meeting place for the whole of Amsterdam. The presence of the municipal inn with its *kolf* court (*kolf* is a traditional Dutch game played with a bat and a ball) in Plantage Middenlaan confirms that the Plantage was used as a collective recreation area.

The Plantage as a cultural 'hot spot'

Nowadays, the notion of a well-kept green public space is a familiar one. Yet various sources indicate that the people of Amsterdam at first did not quite know how to behave there. Just as when the Dam square was transformed from a grimy marketplace into a prestigious feature of the city, all kinds of rules and regulations were needed to ensure proper behaviour.⁴⁰ There were fines for destroying trees, hanging out laundry and grazing livestock in public areas.

It took the city council more than eighty years to get the Plantage under control. The appointment of a special chief of police in 1764 and a review of leases to prevent illegal subletting were required in order to turn the Plantage into the orderly world of 95 miniature country estates shown on Pieter Mol's 1772 map. At the same time, rules on the keeping of inns were relaxed, and enterprising initiatives by inventive tenants were cautiously permitted.

In the late eighteenth century, under the influence of French fashions, new types of entertainment began to be introduced. Private initiative led to the establishment of a bathhouse in 1797 and a *Salon du parc* in 1815. These were the new meeting places for the middle classes. Developments in the Plantage gathered momentum during the nineteenth century. In the park-like setting the

city's first concert hall was built in 1848 and the zoological gardens were established in 1834 by the Artis Natura Magistra ('Nature is the teacher of art') society. Meanwhile, increasing prosperity led to greater demand for building land. Shortly before the authorities decided to expand the city once again, the gardens were sacrificed. In 1859 the city sold them off and ended the ban on building in the Plantage.⁴¹ Thereafter the Plantage rapidly became a residential area, but it still remained an entertainment district, with theatres, a panorama and a zoological museum attached to the zoo.

Why did these new cultural institutions specifically flourish in the Plantage? We have seen that 'delight' was not confined to the private sphere of amateur gardening; it also took place in public space, on the *kolf* court, along the promenades, in the botanical garden. The main street through the area, Plantage Middenlaan, became the centre of public activity. It linked the botanical garden to the municipal inn, and the park to the *wagenplein* inside the Muiderpoort gate and a major road leading to the city centre. It was also the first public area of the city to be designated for permanent forms of entertainment. As such it became a catalyst for the further development of cultural life in Amsterdam. It was along Plantage Middenlaan that new cultural institutions sprang up in the early nineteenth century, and the Plantage, with its cheerful mixture of gardens and pavilions, became the city's cultural 'hot spot'.

But above all it was the rented gardens that encouraged enterprise. Whether illegal, tolerated or legal, in tents or other semi-permanent structures, people could try their luck in the entertainment business. What is striking is that the most varied kinds of public entertainment developed, from high-quality cultural institutions such as the zoo and the concert hall to popular entertainment such as tea gardens and popular theatre. Such diversity reflects the different kinds of users that frequented the Plantage from the very outset. From mayors and doctors in the botanical garden to timber merchants by the wood storage areas. And from wealthy merchants with large gardens on Plantage Middenlaan to small tavern-keepers in sublet gardens on the fringes of the area.

Finally, it was the twofold nature of the plan for the Plantage that made the district such a lasting success. This 'bookkeeper's plan' to 'cultivate' waste land may have seemed self-evident to Jacob Bosch and Amsterdam's city council – but today it is a valuable lesson in urban planning.

³⁷ Roegholt *et al.*, *Wonen en wetenschap* (note 1), pp. 21-23.

³⁸ Surprisingly, Allard Jolles's study of the history of urban planning barely touches on this aspect of the plan for the Plantage, even though the theme of 'public space' is one of the key elements in his analysis. He describes the quality of the avenues simply in the following terms: 'trees were planted along all the streets'. See Jolles, *Stedenbouwkundig historisch onderzoek Plantage* (note 1), p. 13.

³⁹ Amsterdam Municipal Archives, drawing and print collection, Serial No. 10097004014.

⁴⁰ Engel and Gramsbergen, 'The first Amsterdam exchange' (note 8).

⁴¹ W.F. Heinemeijer, M.F. Wagenaar *et al.*, *Amsterdam in kaarten. Verandering van de stad in vier eeuwen cartografie*. Ede/Antwerp (Zomer & Keuning), pp. 132-135.